

KS. HENRYK BORCZ

STRUKTURA ZASOBU ARCHIWÓW DIECEZJALNYCH W OKRESIE NOWOŻYTNYM (XIX i XX w.)

WSTĘP

Jednym z głównych zadań archiwów diecezjalnych jest gromadzenie i porządkowanie oraz udostępnianie akt tworzących jego zasób. Zasób większości archiwów diecezjalnych w Polsce tworzą, przynajmniej teoretycznie, zespoły akt zarówno z okresu staropolskiego jak też nowożytnego, wytworzonych i zgromadzonych przez wszystkie urzędy (kancelarie) kościelne danej diecezji, względnie przez te instytucje odziedziczone lub nabyte¹. Ponadto w archiwach kościelnych gromadzone są różnego rodzaju spuścizny osób prywatnych, kolekcje, depozyty, czy też archiwa szczątkowe instytucji niekościelnych. Zasób archiwów diecezjalnych stale się powiększa poprzez przejmowanie zarchiwizowanych fascykułów akt nowszych z kancelarii centralnych urzędów i instytucji kościelnych a także koncentrację archiwów kościelnych z terenu diecezji.

Niektóre z zespołów archiwalnych tworzących zasób archiwów uległy zdekompletowaniu, niekiedy już w kancelariach urzędów, w następstwie dramatycznych wydarzeń dziejowych jak: wojny, pożary, rabunki itp. Natomiast pewne zespoły zostały rozerwane w wyniku świadomego przemieszczenia części akt, głównie w związku z reorganizacją diecezji (znoszenie, zmiana granic i tworzeniem nowych diecezji) na przełomie XVIII i XIX w. oraz w 1925 r.² W wyniku tych działań niejednokrotnie całe zespoły akt, lub ich części, zostały przemieszczone do innych urzędów kościelnych czy archiwów. Sądzę obecnie nierzadko poszczególne części tego samego zespołu (wytworzo-

¹ Por. S. Librowski, *Dotychczasowe osiągnięcia w dziedzinie reformy organizacji archiwów kościelnych w Polsce*, ABMK, 3 (1961) z. 1/2, s. 3-24.

² Krótki zarys losów archiwów kościelnych w ostatnich dwóch stuleciach zob. H. E. Wyczański, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska 1989, s. 323-329. Należy pamiętać, że przy reorganizacji struktur kościelnych w XIX i XX w. zabiegano o to, by archiwa poszczególnych diecezji posiadały akta parafii i instytucji diecezjalnych z aktualnego terytorium.

nego przez tę samą kancelarię) znajdują się w dwóch lub więcej archiwach. Dotyczy to zarówno zespołów z okresu staropolskiego jak też i nowożytnego. Na szczęście uniknięto nowych większych przemieszczeń archiwaliów w trakcie ostatniej reorganizacji diecezji w Polsce z 25 marca 1992 roku³.

Zarówno przy porządkowaniu zespołów archiwalnych⁴, jak też w trakcie wykorzystywania ich do celów naukowych, niezbędna jest podstawowa wiedza o strukturze organizacyjnej urzędów, instytucji, czy organizacji kościelnych które wytworzyły poszczególne zespoły akt, przemianach ustrojowych jakim one podlegały, zakresie ich kompetencji czy polu działalności, jak też zasadach w oparciu o które dokonywano w kancelariach (registratorach) tych urzędów segregowania akt. Wszystkie bowiem wymienione czynniki, chociaż w różnej mierze, miały poważny wpływ na specyfikę i zawartość wytworzonych przez te podmioty archiwów. Te zaś archiwa, zgromadzone w centralnym archiwum diecezjalnym, zdecydowały ostatecznie o strukturze całego jego zasobu.

Na interesujący nas nowożytny zasób archiwów diecezjalnych w Polsce składają się głównie: archiwa centralnych urzędów administracji diecezjalnej (konsystorza, kancelarii biskupiej i sądu biskupiego), archiwa niższych szczebli administracji diecezjalnej (dekanatów i parafii), archiwa instytucji i organizacji diecezjalnych (kapituły katedralnej, kapituł kolegiackich, kolegiów duchowieństwa katedralnego i kolegiackiego, seminariów duchownych, katolickich organizacji i stowarzyszeń o charakterze ogólnodiecezjalnym itp.), zbiory specjalne, spuścizny i depozyty oraz archiwalia obce⁵.

I. ARCHIWA CENTRALNYCH URZĘDÓW DIECEZJALNYCH

Najważniejszą i najzasobniejszą część nowożytnego zasobu większości archiwów diecezjalnych w Polsce tworzą dziś zespoły archiwalne wytworzone

³ Pomiędzy diecezjami dokonana została jedynie wymiana akt bieżących – jeszcze nie zarchiwizowanych – głównie akt personalnych i parafialnych.

⁴ Kwestie związane z porządkowaniem zasobów archiwalnych oraz najnowszą literaturę na ten temat zob. A. T. Pawłowska, *Zasady porządkowania i ewidencjonowania zasobu archiwalnego*, ABMK, 62 (1993) s. 29-38.

⁵ Zdaniem ks. prof. S. Librowskiego archiwa diecezjalne zawierają zbiory wyższe (biskupie, konsystorzy generalnych i kapituł katedralnych), średnie (konsystorzy okręgowych i kapituł kolegiackich) oraz niższe albo partykularne (dekanalne i parafialne). Natomiast ks. prof. H. E. Wyczawski wyodrębnił w archiwach diecezjalnych: archiwa urzędów terytorialno-jurysdykcyjnych (biskupie, konsystorzy generalnych i okręgowych, dekanalne i parafialne) oraz archiwa kościelnych instytucji (kapituł katedralnych, kolegiat i zakonne). Ks. dr J. Pater dołącza tu archiwa niższego duchowieństwa katedralnego i kolegiackiego, seminariów duchownych, szpitali, bractw kościelnych i szkół katolickich oraz stosunkowo młodej instytucji, jaką jest centralne archiwum diecezjalne (historyczne). Por. J. Pater, *Doptyw materiałów archiwalnych z placówek terenowych do archiwum diecezjalnego*, ABMK, 62 (1993) s. 48-49.

i zgromadzone przez kancelarie centralnych agend administracji diecezjalnej: kancelarie konsystorskie, biskupów i kancelarie sądów biskupich. W tych urzędach koncentrowały się (były rozpatrywane i decydowane) istotne sprawy diecezji, niższych szczebli kościelnej administracji terytorialnej, instytucji, organizacji i osób⁶. Stąd też archiwa centralnych urzędów diecezjalnych stanowią, obok archiwów własnych urzędów i instytucji kościelnych, nieocenione źródło do poznania ich dziejów.

1. Archiwa Konsystorskie

Przy końcu XVIII i na początku XIX w. na ziemiach polskich dokonały się istotne, w stosunku do okresu staropolskiego, zmiany w organizacji i funkcjonowaniu centralnych urzędów władzy kościelnej w diecezjach. W następstwie rozbiorów biskupi utracili funkcje państwowe, dzięki czemu mogli więcej niż dotychczas czasu poświęcić własnym diecezjom. Z drugiej strony ustawodawstwo państw zaborczych zmusiło biskupów do rezydencji na miejscu, w stolicach własnych diecezji⁷. W rezultacie doprowadziło to w krótkim czasie w większości dawnych diecezji polskich (zwłaszcza po 1815 r.) do zaniku kancelarii zadwornych i połączenia ich z dotychczasowymi kancelariami oficjałów generalnych stołecznych, w jedną centralną kancelarię diecezjalną, zwaną „konsystorz generalny” lub „konsystorz biskupi”, względnie „ordynariat biskupi”⁸.

W tym miejscu należy zaznaczyć, że pomiędzy konsystorzami działającymi w różnych zaborach istniały większe lub mniejsze różnice, zarówno w strukturze organizacyjnej, w sposobie funkcjonowania, zakresie kompetencji, tematyce załatwianych spraw, jak też i obowiązujących w nich systemach selekcjonowania i klasyfikowania akt. Większe odrębności i różnice uwidoczniły się zwłaszcza w konsystorzach zaboru rosyjskiego, kilkakrotnie przekształcanych odgórnie ukazami carskimi⁹. Ponadto w kilku diecezjach utrzymały się, bądź były tworzone w zależności od potrzeb, czasowo lub na dłuższy okres, nowe oficjałaty okręgowe (konsystorze okręgowe, komisariaty biskupie) ze zróżnicowanymi uprawnieniami administracyjnymi i sądowniczymi. Niektóre z konsystorzów okręgowych (np.: Kielce, Sandomierz) przekształcone zostały w kon-

⁶ Z tego względu zespołom wytworzonym przez centralne urzędy administracji diecezjalnej a także zasadom działania tych urzędów poświęcimy najwięcej uwagi.

⁷ Por. B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772-1918*, Kraków 1980, s. 214.

⁸ Nieco inaczej ukształtowały się te sprawy we Wrocławiu i Poznaniu. Będzie o tym mowa w dalszej części opracowania.

⁹ Szerzej na temat organizacji konsystorzów i zachodzących w nich zmian zob. Kumor, dz. cyt., s. 214-245.

systorze generalne w trakcie tworzenia nowych diecezji na przełomie XVIII i XIX stulecia¹⁰.

Konsystorz stanowił radę biskupa i odgrywał istotną rolę przy podejmowaniu ważniejszych decyzji, zwłaszcza przy obsadzie beneficjów kościelnych. Odbывał on cotygodniowe regularne posiedzenia (sesje). Referentami poszczególnych spraw, rozpatrywanych na posiedzeniach konsystorza, byli początkowo członkowie kapituł katedralnych, a od połowy XIX w. również inni duchowni¹¹.

Przewodniczącym (prezesem) nowego typu konsystorza (o ile nie było odrębnej kancelarii biskupiej) był z reguły miejscowy biskup ordynariusz. Natomiast głównym jego urzędnikiem był wikariusz generalny i oficjał mianowany przez biskupa (w zaborze pruskim i rosyjskim urząd ten pełnił zazwyczaj biskup pomocniczy), który też był zastępcą biskupa na posiedzeniach konsystorza.

Stałym urzędnikiem konsystorza biskupich (ich kancelarii) był w diecezjach zaboru austriackiego kanclerz (pruskiego – dyrektor, rosyjskiego – regens), którego obowiązkiem było prowadzenie kancelarii konsystorskiej i troska o archiwum biskupie. Ponadto urzędnikami konsystorza byli kanceliści, pisarze, protokoliści, registrator (archiwista), kursorzy i woźny itp. W konsystorzach pod zaborem rosyjskim dochodził ponadto sekretarz, mianowany przez władze państwowe (przejściowo przez biskupa), natomiast pod zaborem pruskim urzędnik świecki zwany justycjariuszem, wymagany przez prawo państwowe w sprawach sądowych. W skład konsystorza wchodził także referenci (asesorzy, radcy konsystorscy), sędziowie surogaci, egzaminatorzy kandydatów do stanu duchownego i kapłaństwa oraz wizytatorzy klasztorów (w zaborze rosyjskim po 1864 r.) i inni.

W drugiej połowie XIX i na początku XX w. doszło do rozbudowy konsystorza w myśl postulatów Stolicy Apostolskiej. Pojawiły się wówczas nowe komisje: egzaminatorzy prosynodalni (przyjmowali egzaminy konkursowe od kandydatów na beneficja kościelne), cenzorzy ksiązek religijnych, proboszczowie konsultorzy, Consilium a vigilantia (do czuwania nad czystością wiary), do spraw budowy i konserwacji zabytków kościelnych, administracji dóbr kościelnych itp.

Wraz z przemianami ustrojowymi, zachodzącymi na przełomie XVIII i XIX w. w organizacji konsystorza i innych centralnych urzędów administra-

¹⁰ Tamże, s. 501-520. Konsystorze (oficjałaty) okręgowe zaliczyć można do niższego szczebla urzędów administracji kościelnej. Ponieważ niektóre z nich zostały przekształcone w konsystorze generalne, zaś ich organizacja i sposób funkcjonowania były zbliżone do konsystorzów generalnych, z tej racji wspomina się o nich w tym miejscu. Archiwa wytworzone przez te urzędy trafiły przeważnie do archiwów diecezjalnych i obecnie tworzą w nich odrębne zespoły akt.

¹¹ Tamże, s. 220.

cji diecezjalnej, doszło też do zasadniczej zmiany sposobu funkcjonowania kancelarii i dotychczasowej formy prowadzenia przez nie akt (często naśladowano w tym względzie urzędy państwowe). Dotychczasową księgę wpisów zastąpiono aktami sprawy (w jedną całość łączono akta [pisma] dotyczące poszczególnych spraw, instytucji czy osób)¹². W rezultacie powstawały w kancelarii fascykule akt.

Procedura załatwiania spraw wpływających do konsystorza była dosyć zbliżona w poszczególnych diecezjach. Pisma (sprawy) wpływające do konsystorza rejestrowane były w tzw. dzienniku podawczym (*Liber exhibitorum* – *Prothocollon*) pod kolejnym numerem i datą. Kanclerz (dyrektor, regens) przekazywał ją do rozpatrzenia odpowiedniemu referentowi, który przygotowywał koncept decyzji i referował na posiedzeniu konsystorza. Po akceptacji przewodniczącego konsystorza sporządzano czystopis decyzji i odsyłało zainteresowanemu. W dzienniku podawczym natomiast odnotowywano: numer bieżący sprawy, datę sporządzenia pisma i jego wpłynięcia do kancelarii, nadawcę pisma, treść sprawy, ogólną treść decyzji konsystorza, jej adresata, datę ekspediowania i niekiedy inne dodatkowe informacje¹³. Celem orientacji w prowadzonych sprawach i łatwiejszego odszukania odpowiednich akt w fascykulach sporządzano każdego roku w dziennikach podawczych indeksy (według parafii, dekanatów, osób i instytucji)¹⁴.

Akta zakończonych spraw (wraz z oryginalnymi aktami, które wpływały do kancelarii) były przekazywane do registratury (archiwum urzędu), gdzie po zaszeregowaniu do odpowiedniej serii i często dodatkowo grupy, dołączano je do woluminu zawierającego podobne sprawy.

Akta wytworzone w konsystorzach we wszystkich trzech zaborach, do lat dwudziestych obecnego stulecia, tworzą 3 zasadnicze grupy: Protokoły sesji konsystorskich, dzienniki podawcze oraz fascykule akt¹⁵. Istnieją natomiast większe lub mniejsze różnice pomiędzy diecezjami jeśli idzie o stosowane w registraturach konsystorzy zasady i kryteria segregowania akt w fascykule, a następnie układania tychże w grupy czy serie.

¹² Wyczański, *Przygotowanie do studiów*, s. 296.

¹³ Por. S. Wilk, *Kancelaria konsystorska w zaborze pruskim na przełomie XIX i XX wieku*, ABMK, 64 (1995) s. 46.

¹⁴ Ten sposób prowadzenia dziennika podawczego zachowany jest przeważnie także i obecnie w kancelariach poszczególnych kurii. W konsystorzu przemyskim dzienniki podawcze zaprowadzono w 1784 r. W ostatnich latach wiele kurii biskupich przechodzi na komputerowy system sporządzania dokumentów i pism oraz prowadzenia dziennika podawczego. Ułatwi to niewątpliwie w przyszłości docieranie do interesujących historyka informacji.

¹⁵ Takiego podziału dokonał ks. H. E. Wyczański w cytowanej już pozycji: *Przygotowanie do studiów*, s. 300.

Przykładowo w konsystorzu archidiecezji poznańskiej¹⁶ dzielono w registraturze akta na dwie serie: generalia diecezji i specialia parafii.

Do pierwszej serii: generalia diecezji włączano m.in.: sprawy dotyczące Stolicy Apostolskiej, arcybiskupa, instytucji diecezjalnych, stowarzyszeń, redakcji, duszpasterstwa nieparafialnego i miscellanea.

Natomiast do serii: specialia parafii włączano: rachunki kasy kościelnej, budynki kościelne, dzierżawy gruntów, zmiany duszpasterzy, personalia księży, legaty, rady parafialne, cmentarze, spiritualia (sprawy dotyczące życia sakramentalnego), wizytacje pasterskie, akta majątkowe i majątek beneficjalny¹⁷.

Inne zasady segregowania akt i układania w serie stosowano w registraturze w konsystorzu przemyskim. Akta zakończonych spraw włączano bądź do serii określanej jako registratura chronologiczna, bądź do tzw. rektyfikatów¹⁸.

Registratura chronologiczna zawierała akta spraw w układzie chronologicznym według numerów dziennika podawczego. Dzieliła się na cztery grupy: 1. akta ogólne, 2. akta presidialia (zawierała sprawy ważniejsze rozpatrywane przy udziale biskupa ordynariusza), 3. akta szkolne (zawierały cały wachlarz spraw związanych z zarządzaniem szkołami z lat 1816-1871 – z okresu kiedy szkolnictwo niższe pozostawało pod zarządem Konsystorza), 4. akta małżeńskie (od r. 1857-1868) w układzie chronologicznym, 5. seminarium diecezjalne (od końca XIX w. akta w rektyfikatach).

Natomiast rektyfikaty zawierały teki akt dobieranych rzeczowo według treści. Dzielono je na dwie grupy:

1. sprawy ogólnodiecezjalne, do których zaliczano: a. wizytacje biskupie i dziekańskie ułożone według dekanatów, b. zjazdy dekanalne, c. fasje probostw, d. ruthenica do 1879 r. (sprawy dotyczące stosunków z grekokatolikami), e. seminarium duchowne (od końca XIX w.), f. spisy ksiązek kupowanych z funduszu religijnego i korespondencja w tej sprawie, g. statystyka diecezji, h. varia (zawarto tu akta spraw nie mieszczące się w poprzednich kategoriach).

2. sprawy parafialne – włączano tu akta wszystkich parafii diecezji od schyłku XVIII w. oraz akta i wizytacje klasztorów męskich i żeńskich (przy porządkowaniu zbioru akta starsze (do 1850) zostały zsyte w woluminy a następnie wyłączone z registratury i włączone do sekcji zawierającej księgi parafialne).

¹⁶ K. Lutyński, *Dopływ materiałów archiwalnych z centralnych agend diecezji do archiwum diecezjalnego oraz nabytki*, ABMK, 62 (1993) s. 41.

¹⁷ M. Banaszak, F. Lenort, *Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu*, w: *Dzieje Poznania i województwa poznańskiego. Informator o materiałach archiwalnych*, red. C. Skopowski, t. 2, Warszawa 1982, s. 385.

¹⁸ Por. J. Kwolek, *Archiwum Diecezjalne przy Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemysłu*, „Ateneum Kapłańskie”, 38 (1936) s. 514-526.

Po 1918 r., w związku z wprowadzeniem nowego Kodeksu Prawa Kanonicznego, została przeprowadzona reforma centralnych urzędów diecezjalnych¹⁹. Dotychczasowe konsystorze zostały przekształcone na kurie biskupie (diecezjalne) i podzielone na dwa wydziały: administracyjny i sądowy.

Głównym urzędnikiem wydziału administracyjnego był wikariusz generalny (najczęściej był nim biskup pomocniczy), zaś na czele kancelarii wydziału administracyjnego stał kanclerz, wspomagany przez referentów i notariusza. Równocześnie powstały nowe wydziały kurii (referaty), odpowiedzialne za określony wycinek spraw w diecezjach oraz komisje np.: egzaminacyjna katechetów szkół średnich, dla spraw organistów, opieki nad sierotami i ubogimi, mieszana dla ochrony zabytków, artystyczna i budowlana itp.

W kurii biskupiej w Przemyślu po tej reformie prowadzony był jeden wspólny dziennik podawczy dla wszystkich spraw załatwianych przez kancelarię i referaty. Całą produkcję aktową kancelarii i referatów kurialnych dzielono, podobnie jak we wcześniejszym okresie, na 2 serie: registraturę w układzie chronologicznym i rektyfikaty. Akta zakwalifikowane do rektyfikatów sortowano, włączając je do „Tek” tematycznych, których ilość mogła wzrastać w zależności od potrzeb²⁰. Rektyfikaty dzieliły się na 4 grupy: 1. akta ogólne (gromadzono tu w oddzielnych tekach [około 60] akta związane z działalnością diecezji), 2. akta kurialne dekanatów (każdy dekanat [35] miał swoją odrębną tekę, w której gromadzono dotyczące go akta), 3. akta kurialne parafii (około 360), 4. akta kurialne zakonów.

Przykładowo teka nr 48 (rektyfikaty – akta ogólne) nosząca tytuł: „Sprawy państwowe” mieściła następujące fascykuły akt: 1. Statystyka ruchu ludności, 2. Statystyka szkolnictwa duchownego, 3. Święta państwowe, 4. Dziennik Ustaw, 5. Podatki od duchowieństwa, 6. Rządowe i polityczne. Natomiast tek dotyczących Konkordatu z 1925 r. jest dwie. Pierwsza zatytułowana „Konkordat” zawiera projekty (z nanoszonymi poprawkami) i tekst ostateczny Konkordatu. Druga posiadająca nagłówek „Konkordat – tłumaczenie i wykonanie” zawiera następujące poddziały: 1. Komisja konserwatorska, 2. Parafie wojskowe i kapelani wojskowi, 3. Prawo małżeńskie, 4. Przestępstwa duchownych, 5. Leczenie duchownych, 6. Emerytury księży parafialnych, 7. Nieprzestrzeganie Konkordatu przez Rząd, 8. Opłata pocztowa za urzędowe przesyłki listowe kościelne, 9. Fundusz religijny.

¹⁹ H. E. Wyczański, *Kościół w odrodzonym państwie polskim. Organizacja kościelna*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, t. 2, cz. 2, Poznań-Warszawa 1979, s. 22-44.

²⁰ Akta parafialne i dekanalne z tego zespołu przekazane zostały do Archiwum po II wojnie światowej. Natomiast w ostatnim czasie Archiwum przejęło pozostałą część tego zespołu akt nowych konsystorskich (1918-1939). Registratura chronologiczna będąca częścią tego zespołu została w poważnym stopniu zniszczona podczas II wojny światowej.

2. Archiwa kancelarii biskupich

W diecezjach poznańskiej i wrocławskiej, głównie ze względu na ich rozległość, w XIX i na początku XX w. funkcjonował znacznie bardziej niż w innych diecezjach rozbudowany system kancelaryjny. We Wrocławiu działały 3 centralne urzędy: Kancelaria wikariusza generalnego, Kancelaria konsystorska i Tajna Kancelaria Książęco – Biskupia. Wikariat generalny był urzędem o charakterze administracyjno-duszpasterskim, stanowiącym radę biskupa, odbywającym swe posiedzenia każdego tygodnia pod przewodnictwem ordynariusza, względnie wikariusza generalnego. Z kolei Konsystorz Książęco – Biskupi obejmował sąd kościelny I i II instancji, a do 1855 r. również III instancji. W ramach tego urzędu działały jako odrębne dykasterie: Komisja zarządu majątku kościelnego zniesionych parafii oraz Główna Kasa Biskupstwa. Do kompetencji Książęco – Biskupiej Tajnej Kancelarii wchodziły sprawy związane z administracją i duszpasterstwem diecezji, w których decydował sam ordynariusz²¹.

Natomiast w Poznaniu, obok konsystorza istniała kancelaria biskupia, zwana też kurią arcybiskupią. Kancelarię arcybiskupią, wraz z zespołem doradców arcybiskupa, zwano też Ordynariatem Arcybiskupim. Na przełomie XIX i XX w. Ordynariat w Poznaniu złożony był z trzech jednostek organizacyjnych: kancelarii, rady ordynariatu oraz rady administracyjnej. Akta wytworzone przez kancelarię dotyczyły głównie ważniejszych spraw archidiecezji poznańskiej i częściowo gnieźnieńskiej. Układano je w registraturze przez długi czas chronologicznie, dopiero przy końcu XIX w. zmieniono system, układając odtąd akta w serie alfabetycznie według haseł.

W 1927 r. abp August Hlond zniósł Ordynariat Arcybiskupi w Poznaniu, przekazując jego agendy dotychczasowym konsystorzom w Gnieźnie i Poznaniu, przemianowanym wówczas na kurie arcybiskupie. Równocześnie w miejsce zniesionego Ordynariatu Arcybiskupiego w Poznaniu utworzył Kancelarię Prymasa Polski²². Do jej kompetencji należały niektóre sprawy diecezjalne, wyłączone z uprawnień zorganizowanej równocześnie Kurii Arcybiskupiej, takie jak: korespondencja ze Stolicą Apostolską i niektórymi instytucjami spoza archidiecezji, seminarium, zagraniczne studia duchownych, katolickie stowarzyszenia itp.²³.

²¹ Por. K u m o r, dz. cyt., s. 227-229.

²² Wilk, dz. cyt., s. 43; B a n a s z a k, L e n o r t, dz. cyt., s. 370-371.

²³ L u t y Ń s k i, dz. cyt., s. 41.

3. Archiwa sądów konsystorskich (biskupich)

Konsystorze w zaborach pruskim i rosyjskim zachowały w nieco ograniczonej formie dawne, z okresu przedrozbiorowego, uprawnienia sędziowskie w sprawach małżeńskich i czysto kościelnych. W XIX w. zorganizowano w większości diecezji tych dzielnic specjalne sądy duchowne, działające jednakże przez długi czas w ramach konsystorza. Zwano je sądami konsystorskimi lub sądami konsystorskimi do spraw małżeńskich (*iudicium consistorii generalis causarum matrimonialium*). Składały się one przeważnie z kilku osób: przewodniczącego (prezes), którym był zazwyczaj miejscowy biskup, radców (sędziów), justycjariusza (urzędnika państwowego czuwającego nad zgodnością prawa kościelnego z państwowym), obrońcy węzła małżeńskiego, promotora sprawiedliwości, sekretarza i registratora²⁴. Podobny skład miały sądy kościelne drugiej instancji działające w Gnieźnie i Wrocławiu oraz przejściowo w innych diecezjach.

W diecezjach zaboru austriackiego aż do połowy XIX w. sprawy małżeńskie wyłączane były spod kompetencji konsystorza i podlegały urzędom państwowym (sprawy kryminalne duchownych podlegały sądom konsystorskim). Zmienił ten stan dopiero konkordat z 1855 r. W konsekwencji we wszystkich diecezjach galicyjskich zorganizowano w latach 1857-1858 sądy kościelne (sądy biskupie), działające przeważnie w ramach konsystorza biskupich. Składały się one z przewodniczącego – z reguły był nim oficjał, jego zastępcy, obrońcy węzła małżeńskiego, sekretarza oraz kolegium sędziów²⁵.

Poważna reorganizacja sądów kościelnych w całej Polsce została przeprowadzona po wydaniu w 1917 r. nowego Kodeksu Prawa Kanonicznego. Wówczas to zorganizowano w ciągu kilku lat we wszystkich diecezjach sądy biskupie na nowych zasadach. Odtąd stanowiły one drugi wydział kurii biskupiej (diecezjalnej) – sąd biskupi z oficjałem na czele. W jego skład wchodził ponadto sędziowie, promotor sprawiedliwości, obrońca węzła małżeńskiego i święceń oraz notariusz²⁶.

Zespół akt sądów biskupich był znacznie szczuplejszy niż konsystorskich. Akta te obejmowały na ogół: generalia, sprawy małżeńskie (akta spraw, zeznania stron, przesłuchania świadków i wyroki), sprawy karne i sporne duchowieństwa a niekiedy i osób świeckich, sprawy majątkowe.

W sądzie biskupim w Przemyślu w XIX w. akta spraw małżeńskich rejestrowano kolejno (bieżąca data i kolejny numer) w oddzielnym od konsystorskiego dzienniku podawczym. Po zamknięciu procesu akta każdej sprawy,

²⁴ K u m o r, dz. cyt., s. 122n.

²⁵ Tamże, s. 222n.

²⁶ W y c z a w s k i, *Kościół w odrodzonym państwie polskim*, s. 36.

złożone w odrębnych tekach, przechowywano w registraturze w układzie chronologicznym. Od 1883 r. akta te wydzielano w odrębną serię i przechowywano w formie rektyfikatów. Reforma sądów biskupich po 1918 r. nie wpłynęła w istotny sposób na produkcję aktową tej instytucji.

II. ARCHIWA KOŚCIELNEJ ORGANIZACJI TERENOWEJ

Część nowożytnego zasobu archiwów diecezjalnych tworzą archiwa kościelnej organizacji terenowej niższego szczebla – dekanatów i parafii. Archiwa tych instytucji, przejęte do zasobu archiwum centralnego, zawierają niekiedy bogate zasoby akt, gdyż zarówno urzędy dziekańskie jak i kancelarie parafialne miały obowiązek gromadzenia wytworzonych przez siebie, lub otrzymanych dokumentów i akt, wiążących się z ich szeroko pojętą działalnością religijno-duszpasterską, administracyjną, gospodarczą i kulturalną.

1. Archiwa dziekańskie

Do zasadniczych obowiązków dziekanów w tym czasie należał nadzór nad duchownymi dekanatu, wizytowanie podległych parafii, beneficjów, szkół, instytucji parafialnych, klasztorów, komunikowanie księżom rozporządzeń biskupa i władz państwowych oraz kontrolowanie ich wykonywania, opiniowanie, odbywanie kongregacji dekanalnych, coroczne składanie pisemnego sprawozdania ze stanu dekanatu itp.²⁷. Wobec faktycznego zaniku organizacji archidiaconalnej pozycja dziekana w tym okresie wzrosła.

Przepisy prawa kościelnego nakazywały, by archiwa dziekańskie (registratura) posiadały następujące działy: diecezjalne pisma urzędowe (Kurendy), korespondencję z ordynariatem, korespondencję z urzędami parafialnymi, akta jurysdykcji, sprawy osobiste duszpasterzy, sprawozdania z wizyt kanonicznych, sprawozdania z nauki religii w szkołach, sprawozdania z przebiegu nauk katechizmowych w kościołach, dyspensy od zapowiedzi, prenumeraty, subskrypcje i kolekty, stowarzyszenia, bractwa religijne i organizacje chrześcijańsko-społeczne, instytucje humanitarne, kongregacje dekanalne i uchwały na dorocznych zebraniach księży dziekanów²⁸.

Zasób aktowy archiwów dziekańskich z okresu nowożytnego, zwłaszcza z XIX stulecia, rzadko dotrwał do naszych czasów w stanie nienaruszonym. Zmiany dziekanów, którzy równocześnie byli proboszczami, brak stałej siedzi-

²⁷ Więcej szczegółów na temat obowiązków dziekanów w poszczególnych zaborach zob.: Kumor, dz. cyt., s. 521-574.

²⁸ A. Jougan, *Kancelaria parafialna czyli zbiór przepisów kościelnych i państwowych dla urzędów parafialnych*, Lwów 1912, s. 792.

by kancelarii i archiwum urzędu, to wszystko nie sprzyjało stabilizacji zbiorów. Ponadto akta wytworzone w urzędach dziekańskich systematycznie odsyłane były do konsystorza generalnych a w późniejszym okresie do kurii biskupich, zasilając ich zespoły archiwalne. Na miejscu pozostawały jedynie niektóre dokumenty i księgi niezbędne do bieżącej działalności.

2. Archiwa parafialne

Znacznie korzystniej przedstawia się sytuacja archiwów parafialnych. Przechowywane z reguły w jednym miejscu mniej narażone były na rozproszenie czy zniszczenie. Istniały one w parafiach starszych już co najmniej od soboru trydenckiego (przechowywano w nich wówczas przede wszystkim księgi metrykalne, oryginalne dokumenty fundacyjne, inwentarze kościelne, akta gospodarcze, przywileje odpustowe, kopie akt wizytacyjnych, księgi brackie itp.).

W okresie nowożytnym, wraz z poszerzeniem się zakresu działalności parafii, wzrósł też wytwarzany i gromadzony przez nie zasób aktowy. Gdzieś od schyłku XVIII w. wprowadzono w parafiach (na wzór kancelarii konsystorskich) dzienniki podawcze (protokoły czynności urzędu parafialnego). Odnawiano w nich wszystkie pisma urzędowe wpływające i ekspediowane z kancelarii parafialnej. Do dawniejszego nakazu prowadzenia ksiąg metrykalnych doszły w XIX i XX w. nowe zarządzenia. Prawo kościelne zobowiązywało proboszczów do przechowywania w archiwach parafialnych fascykułów akt dotyczących: budowy (kościół, kaplic, budynków beneficjalnych), bractw religijnych, fundacji, spraw hipotecznych, protokołów przedślubnych i spraw małżeńskich, legitymacji dzieci nieślubnych, wykazów statystycznych, kolekt, spraw wikariuszów, spraw cmentarnych, metrykalnych, szkolnych, opieki i rad sierocych, spraw plebańskich, dochodów, ciężarów i praw plebani, wizytacji kanonicznych, rozporządzeń rządowych, konsystorskich, porządku nabożeństw i zarządzeń liturgicznych, spraw organistowskich, nawróceń i apostazji, separacji w sądach cywilnych, pism urzędowych i listów pasterskich, poleceń dziekańskich itp.²⁹

Archiwa parafialne w zasadzie powinny pozostawać na miejscu w parafiach, jednakże nie zawsze jest to możliwe (trudności lokalowe) czy wskazane (niebezpieczeństwo zniszczenia czy rozproszenia). Z tego względu w latach dwudziestych i trzydziestych obecnego stulecia rozpoczęto w niektórych diecezjach polskich (Poznań, Przemyśl, Płock, Łódź i Lwów) koncentrację w archiwach diecezjalnych starszych części (rządziej całych) archiwów parafialnych i dekanalnych z własnego terenu³⁰. Proces ten, kontynuowany do

²⁹ Tamże, s. 789-792.

³⁰ Librowski, dz. cyt., s. 11-16.

dziś, rozszerzył się po II wojnie światowej także i na inne diecezje (m.in. Białystok, Gniezno, Wrocław, Włocławek, Lublin, Częstochowa)³¹. Celem tej akcji jest zabezpieczenie przed dalszym niszczeniem, często zdekompletowanych i mocno zniszczonych zespołów akt, stanowiących cenne źródło do badań historycznych.

W diecezji przemyskiej zabezpieczanie archiwów parafialnych i dekanalnych w archiwum diecezjalnym rozpoczął w 1927 r. ówczesny jego dyrektor ks. dr Jan Kwolek³² i kontynuował aż do wybuchu II wojny światowej. W tym czasie zebrał on wiele akt będących wytworem urzędowania dziekanów (wizytacje, opisy parafii, protokoły czynności, okólniki itp.) a także sporo dokumentów parafialnych (księgi metrykalne, spisy bierzmowanych, księgi zaopatrzonych, akty erekcyjne parafii i zbiory dokumentów, spisy ofiar na budowę kościoła (kaplicy), księgi kasowe, inwentarze kościelne, inwentarze majątkowe, protokoły czynności, księgi iura stolae, wykazy fundacji mszalnych, kroniki parafialne, księgi ogłoszeń parafialnych, spisy spowiedzi Wielkanocnych, zbiory głoszonych kazań, księgi bractw i organizacji religijnych, kolekcje rozporządzeń biskupów, rządowe dekrety i okólniki, akta rachunkowe szpitali parafialnych, wykazy powinności poddanych plebańskich i mesznego itp.). Przy tej okazji zebrano z terenu diecezji niektóre szczątkowe archiwa zniesionych klasztorów, przechowane zazwyczaj w archiwach parafialnych.

Zgromadzone z parafii fragmenty archiwów dekanalnych, parafialnych i klasztornych (archiwalia do połowy XIX w.) zostały połączone z aktami parafialnymi i dekanalnymi, które już wcześniej znajdowały się w archiwum konsystorza przemyskiego³³. Po uporządkowaniu i oprawieniu w tomy zostały one umieszczone przeważnie w dziale „B” archiwum (Księgi) w sekcji II (księgi dekanalne) i sekcji 3 (księgi parafialne).

Po II wojnie światowej terytoria kilku rzymskokatolickich diecezji kresowych (Wilno, Pińsk, Łuck, Lwów, Przemyśl) zostały w całości lub w części wcielone do republik sowieckich (Ukrainy, Białorusi i Litwy). W związku ze zmianą granic wysiedlana ludność polska zabierała częstokroć ze sobą archiwa

³¹ P a t e r, dz. cyt., s. 52-53.

³² Opracowany przez niego i zatwierdzony w 1927 r. Statut archiwum przewidywał, że zasób tej instytucji obejmie m.in.: „starsze części archiwów dekanatów, parafii i innych kościelnych osób prawnych i fizycznych”. Por. J. K w o l e k, *Statut i regulamin archiwum diecezjalnego*, w: *Archiwa diecezji przemyskiej ob. tać.*, Przemyśl 1927, s. 61, p. III.

³³ W 1827 r. władze austriackie zwróciły Konsystorzowi przemyskiemu przeszło 2000 dokumentów dotyczących pojedynczych parafii, a przejętych w latach 1783-1786 przez lwowskie Gubernium. Większość zwróconych dokumentów dotyczyła okresu staropolskiego, niemniej pewna ich część pochodziła z nowszych czasów. Zob. J. K w o l e k, *Archiwa diecezji przemyskiej ob. tać.*, Przemyśl 1927, s. 16.

opuszczanych parafii (głównie księgi metrykalne)³⁴. Uratowane zasoby archiwów parafialnych zostały w dużym procencie zespolone i w archiwach własnych diecezji dołączone do odpowiednich zespołów (m.in. Przemyśl) bądź też nadal znajdują się rozproszone w różnych miejscowościach, w których osiedlili się Polacy wypędzeni w 1945 r. z kresów wschodnich. W tym samym czasie ze Lwowa ewakuowano ponadto zasób Archiwum Archidiecezjalnego (Archiwum Kapitułne przejęte zostało przez władze Ukrainy Sowieckiej) i złożono w Lubaczowie, gdzie połączono go z ewakuowanymi przez księży i ludność fragmentami archiwów parafialnych (akta metrykalne)³⁵.

III. ARCHIWA INSTYTUCJI KOŚCIELNYCH I ORGANIZACJI OGÓLNODIECEZJALNYCH

W XIX i XX w. funkcjonowało w diecezjach polskich szereg instytucji i organizacji religijnych o zasięgu ogólnodiecezjalnym lub ponadparafialnym. Odgrywały one większą lub mniejszą rolę w życiu Kościołów lokalnych. Widomym znakiem ich działalności są wytworzone przez nie archiwa, skoncentrowane obecnie w jakiejś części w archiwach diecezjalnych. Do instytucji tego rodzaju można zaliczyć m.in.: kapituły katedralne i kolegiackie wraz z kolegiami duchowieństwa, seminaria duchowne i średnie szkoły diecezjalne, katolickie organizacje i stowarzyszenia ogólnodiecezjalne oraz centrale ogólnopolskie związków katolickich.

1. Archiwa kapituł katedralnych i kolegiackich oraz kolegiów duchowieństwa niższego

Rola kapituł katedralnych w tym okresie zmniejszyła się w porównaniu z okresem staropolskim. We wszystkich kapitułach pod naciskiem władz zaborczych nastąpiła redukcja prałatur i kanonii a także większości kolegiów duchowieństwa katedralnego. Wiele kapituł utraciło swoje dotychczasowe majątki (zabór pruski i rosyjski). Kanonicy zaangażowani zostali na ogół do różnych funkcji w konsystorzach (referenci, asesorzy, sędziowie). Pomimo tych zmian kapituły wywierały nadal pewien wpływ na zarząd diecezji. Wybierały wikariuszów kapitułnych podczas wakansów, a w diecezjach zaboru pruskiego

³⁴ W wielu przypadkach nie było już czego zabierać, gdyż akta metrykalne już w 1939 r. skonfiskowały z parafii władze sowieckie. Tam gdzie udało się przechować te akta, starano się je zabezpieczyć i zabrać ze sobą. Z kolei i te akta w licznych przypadkach były konfiskowane przez te same czynniki przy przekraczaniu granicy jałtańskiej.

³⁵ W 1996 r. większą część zasobu (bez metryk parafialnych) przeniesiono do nowej siedziby Archiwum do Krakowa.

zachowały uprawnienia w kwestii obsady stolic biskupich³⁶. Zmalała natomiast aktywność kancelarii kapitulnych. Znikają prowadzone w okresie staropolskim księgi posiedzeń kapituły. Jedynie akta majątkowe (tam gdzie takie majątki utrzymały się) nadal zajmowały aż do 1945 r. sporo uwagi.

Zawartość zespołów akt kapitulnych z tego okresu dotyczy następujących tematów: biskup, administracja diecezji podczas wakansu, diecezja, kapituła katedralna, katedra, parafie i kościoły podległe kapitule, fundacje, dobroczynność, sprawy majątkowe, miscellanea itd.³⁷. Można tu też odnaleźć ponadto dokumenty dotyczące zniesienia niektórych kanonii, kolegów niższego duchowieństwa katedralnego, beneficjów prostych, bractw kościelnych, akta personalne członków kapituły i duchowieństwa niższego, zbiory przywilejów, odpustów oraz spuścizny po kanonikach, w których nierzadko trafiają się zabłąkane archiwalia dotyczące różnorodnych spraw diecezji.

W interesującym nas okresie zredukowaniu uległa też rola i znaczenie kapituł kolegiackich. W diecezjach zaboru austriackiego już na przełomie XVIII i XIX stulecia niemal wszystkie kolegiaty wraz z kapitułami i kolegami niższego duchowieństwa kolegiackiego zostały skasowane, zaś nieliczne przekształcone w kapituły katedralne w związku z powstaniem nowych diecezji. W zaborze pruskim i rosyjskim władze zaborcze skonfiskowały majątki tych instytucji, a ponadto wiele z nich skasowały. Redukcji uległa też liczba prebend kanonickich, które nadawane były duchownym pracującym w innych parafiach względnie na urzędach kościelnych. Jedynie niektóre kapituły kolegiackie na tym terenie przekształcone zostały w kapituły katedralne³⁸.

Archiwa kapituł kolegiackich z tego okresu zawierają głównie akta majątkowe, protokoły posiedzeń i sprawy personalne kanoników i członków kolegów niższego duchowieństwa kolegiackiego, korespondencję z konsystorzem i władzami państwowymi, akta dotyczące kościołów kolegiackich i ich inwentarze, sprawy liturgii i obowiązków kanoników i duchownych niższych, spuścizny po duchownych kolegiackich itp. Dodać należy, że archiwa kolegiat zniesionych przechowały się niekiedy w formie szczątkowej w archiwach parafialnych i wraz z nimi trafiają do archiwów diecezjalnych.

Przemiany, jakie dokonały się w kapitułach katedralnych i kolegiackich pod zaborami, wywarły istotny wpływ na losy licznych w okresie staropolskim kolegów duchowieństwa katedralnego i kolegiackiego. Generalnie nastąpiła kasata większości tych kolegów tak przy katedrach jak i kolegiatach. Utrzymały się zasadniczo jedynie kolegia wikariuszów. Przy kolegiatach zamienionych na kościoły parafialne zmienił się też dotychczasowy status rezydujących

³⁶ Zob. K u m o r, dz. cyt., s. 267-320.

³⁷ Por. L u t y ń s k i, dz. cyt., s. 41. Zaznaczyć należy, że spora liczba kapituł katedralnych posiada własne archiwa, odrębne od diecezjalnych.

³⁸ K u m o r, dz. cyt., s. 321-352.

przy nich duchownych. Archiwa kolegiów duchowieństwa katedralnego i kolegiackiego z okresu nowożytnego są na ogół szczupłe objętościowo i dotyczą głównie spraw personalnych oraz majątkowych. Pewna część zachowanych akt rozproszona jest w różnych zespołach, głównie zespołach akt kapitulnych i parafialnych.

2. Archiwa seminariów duchownych i szkół diecezjalnych

Wśród instytucji diecezjalnych działających w XIX i XX w., których archiwa trafiają do archiwów diecezjalnych, znajdują się szkoły wyższe (seminaria, instytuty teologiczne) i średnie (gimnazja, kolegia, niższe seminaria) prowadzone przez poszczególne diecezje. Te ostatnie pojawiły się na większą skalę w XX wieku³⁹. Seminaria duchowne w tym okresie istniały przeważnie we wszystkich diecezjach. W zaborze austriackim po przejściowej likwidacji seminariów przy końcu XVIII w. i utworzeniu Seminarium Generalnego we Lwowie zostały one po pewnym czasie reaktywowane. Utworzono je także w nowych diecezjach. We wszystkich trzech zaborach seminaria duchowne podlegały władzy biskupów miejscowych a także nadzorowi ze strony władz państwowych. Najdłużej ta zależność od władz świeckich trwała w zaborze pruskim a zwłaszcza rosyjskim.

Seminaria duchowne wytworzyły własne archiwa o bogatej i różnorodnej zawartości. Zmienne losy tej instytucji spowodowały, że ich archiwa w wielu przypadkach uległy rozproszeniu a nawet zniszczeniu, zwłaszcza starsze ich części⁴⁰. Zachowane zespoły akt na ogół przechowywane są w archiwach seminariów duchownych, chociaż w niektórych diecezjach zostały przejęte w całości lub części przez archiwa diecezjalne (np.: w Białymstoku, Gnieźnie, Kielcach, Pelplinie). Zespoły akt seminaryjnych zawierają zasadniczo: akta personalne i katalogi alumnów, akta personalne profesorów, programy studiów (ratio studiorum), wykazy egzaminowanych, sprawozdania ze stanu seminarium, dekrety reformacyjne biskupów, zbiory korespondencji z konsystorzem, biskupami i władzami państwowymi, zbiory podręczników, pomocy naukowych, spuścizny po profesorach, wykazy majątkowe, księgi rachunkowe itp.⁴¹

³⁹ Po II wojnie komunistyczne władze państwowe zlikwidowały większość katolickich gimnazjów diecezjalnych w Polsce. Ich archiwa, o ile nie zostały również przejęte, trafiły do archiwów diecezjalnych. Zawierają na ogół statuty szkolne, katalogi uczniów, akta nauczycieli, dzienniki lekcyjne, kroniki, dokumentację działalności szkoły, księgi gospodarcze itp.

⁴⁰ Taki los spotkał m.in. archiwum Seminarium Duchownego w Przemyślu. Stacjonujące w gmachu Seminarium od września 1939 r. wojska sowieckie spaliły lub rozkradły większą część zespołu akt seminaryjnych, a także bogatą bibliotekę.

⁴¹ W archiwach diecezjalnych akta seminariów duchownych tworzą odrębne zespoły. Obok nich sporo akt mieści się w zespołach akt konsystorskich i biskupich.

3. Archiwa organizacji i stowarzyszeń ogólnodiecezjalnych

Wśród archiwów instytucji i organizacji wchodzących w skład zasobu archiwów diecezjalnych obszerną grupę stanowią wytworzone przez organizacje i stowarzyszenia o zasięgu ogólnodiecezjalnym. Do schyłku XIX stulecia katolickie stowarzyszenia i bractwa działały w rozproszeniu, bez wyraźnej scentralizowanej organizacji. Stąd też akta dotyczące ich działalności mieszczą się w zespolach akt biskupich, konsystorskich, dekanalnych czy parafialnych. Dopiero od przełomu XIX i XX w. w zaborze pruskim i austriackim, zaś w rosyjskim po 1905 r., rozmaite stowarzyszenia katolickie dawne i nowo powstające zaczęły się łączyć w związki diecezjalne, z własnymi centralami (np.: taką organizacją był w diecezji przemyskiej Związek Katolicko – Społeczny, zainicjowany w 1906 r. przez bpa J. S. Pelczara, zaś w poznańskiej Katolicki Związek Robotników Polskich).

W okresie II Rzeczypospolitej liczba organizacji i stowarzyszeń katolickich o zasięgu ogólnodiecezjalnym znacznie wzrosła. Powstawały wówczas m.in.: Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej Męskiej i Żeńskiej, Liga Katolicka, Stowarzyszenie Sług Katolickich, Krucjata Eucharystyczna, „Caritas” itp. Podobny charakter miały też diecezjalne związki kapłanów np.: „Unitas”, Samopomoc Kapłańska, Związek Księży Prefektów Szkół Średnich. Największy zasięg i najbardziej rozwiniętą strukturę organizacyjną miała tworzona w latach 30-tych Akcja Katolicka, złożona z 4 stowarzyszeń: Katolickiego Stowarzyszenia Mężów, Kobiet, Młodzieży Męskiej i Młodzieży Żeńskiej, które działały na szczeblu parafii, dekanatu, diecezji i w skali ogólnopolskiej. Jej centralę w każdej diecezji stanowiły Diecezjalne Instytuty Akcji Katolickiej⁴².

Archiwa wytworzone przez sekretariaty diecezjalne stowarzyszeń Akcji Katolickiej zawierają dokumenty oddziałów parafialnych, dzienniki podawcze, księgi kasowe, sprawozdania z kursów, zjazdów, świąt patronalnych, uchwały, rezolucje, akta dotyczące wydawanych gazet czy materiałów szkoleniowych, korespondencję, akta Instytutów Wyższej Kultury Religijnej i Katolickich Uniwersytetów Ludowych itp. W niektórych archiwach parafialnych zachowały się akta oddziałów parafialnych Akcji Katolickiej i wraz z nimi przejmowane są do archiwów diecezjalnych.

Związkiem o zasięgu ogólnodiecezjalnym, którego akta trafiły już do niektórych archiwów diecezjalnych był „Caritas”⁴³. Organizowany wpierw w Poznaniu (1917), a w innych diecezjach polskich począwszy od końca lat dwu-

⁴² W. Zdaniewicz, *Akcja Katolicka*, w: *Historia katolicyzmu społecznego w Polsce 1832-1939*, red. Cz. Strzeszewski, Warszawa 1981, s. 417-480.

⁴³ Akta „Caritas” posiada w swoich zasobach m.in. Archiwum Diecezjalne w Tarnowie, Częstochowie, Kielcach i Łodzi. Por. M. Dębowska, *Informator o archiwach Kościoła katolickiego w Polsce*, ABMK, 64 (1995) s. 365-431.

dziestych, miał za zadanie koordynację i kierowanie działalnością wszystkich już istniejących i tworzonych instytucji i stowarzyszeń charytatywnych na terenie własnej diecezji. Tworzył on w parafiach oddziały, zaś w dekanatach okręgi koordynujące akcję we własnym rejonie⁴⁴. Krajowa Centrala „Caritas” powstała dopiero po II wojnie, w związku z nowymi zadaniami, jakie stanęły wówczas przed związkiem. W 1950 r. „Caritas” został odebrany Kościołowi i podporządkowany komunistycznym władzom państwowym. Równocześnie też przejęte zostały archiwa instytucji charytatywnych (szpitale, żłobków, przedszkoli, ochronek, domów starców) oraz niektórych central diecezjalnych „Caritas”⁴⁵.

Zespoły archiwalne „Caritas” obejmują m.in.: akta okręgów, oddziałów parafialnych, podległych zakładów i instytucji charytatywnych, wykazy instytucji dobroczynnych, sprawozdania finansowe, sprawozdania z prowadzonej działalności, korespondencję, okólniki, akta związane z działalnością central diecezjalnych, rachunki, sprawy personalne itp.

4. Archiwa central ogólnopolskich związków katolickich

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości tworzone były także centrale krajowe diecezjalnych stowarzyszeń katolickich. W Warszawie utworzono centralę dla wchodzącego w skład Akcji Katolickiej – Katolickiego Związku Mężów, natomiast w Poznaniu – centralę Katolickiego Związku Młodzieży Męskiej, Młodzieży Żeńskiej i Katolickiego Związku Kobiet. Ponadto w 1930 r. został ukonstytuowany w Poznaniu Naczelny Instytut Akcji Katolickiej, który kierował działalność wspomnianych central, jak również całą Akcją Katolicką w Polsce.

Sekretariaty Związków prowadziły akta według ustalonego porządku. Przykładowo Sekretariat Katolickiego Związku Kobiet z siedzibą w Poznaniu, prowadził akta według czterech działów. Pierwszy obejmował akta Związku jako centrali krajowej: korespondencję z władzami kościelnymi, dokumentację zjazdów związkowych, protokoły zebrań Komitetu Wykonawczego i Zarządu itp. Drugi zawierał akta Katolickich Stowarzyszeń Kobiet z poszczególnych diecezji. Trzeci dział gromadził akta poszczególnych diecezji, głównie korespondencję z kuriami diecezjalnymi oraz akta pozostałych Katolickich Związków. Czwarty dział gromadził akta biura, głównie akta personalne pracowników biurowych⁴⁶.

⁴⁴ J. M a j k a, *Chrześcijańska myśl i ruch charytatywny*, w: *Historia katolicyzmu społecznego w Polsce*, Warszawa 1981, s. 509-533.

⁴⁵ Archiwum „Caritas” diecezji przemyskiej przejęty w 1950 r. władze państwowe i do tej pory nie zostało ono zwrócone.

⁴⁶ B a n a s z a k, L e n o r t, dz. cyt., s. 459-464.

IV. ZBIORY SPECJALNE

Archiwa diecezjalne ze względów praktycznych tworzą przeważnie kolejny dział zasobu nowożytnego, określane często jako „zbiory specjalne”. Jest to dział zazwyczaj bardzo pojemny, w którym gromadzi się zespoły i akta nietypowe, wyłączone z archiwów urzędów i instytucji kościelnych, lub też nie mieszczące się w innych działach. Umieszcza się tu najczęściej korespondencję, plany, grafikę, nuty, dokumentację w nowszych technikach, diecezjalne druki urzędowe, spuścizny (zespoły wytworzone przez osoby fizyczne a także zbiory archiwalne powstałe z zainteresowań kolekcjonerskich twórcy spuścizny)⁴⁷, depozyty, archiwa instytucji niekościelnych, niekiedy akta własne archiwów itp. Warto tu zauważyć, że w zasadzie każde archiwum kształtuje ten dział według własnych potrzeb i przyjętych założeń, oraz w zależności od rodzaju archiwaliów jakimi dysponuje (oczywiście nie zawsze w pełnej zgodzie z ustalonymi zasadami archiwistyki).

W Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu dział ten zawiera 8 zespołów: 1. korespondencję z XIX i XX w., 2. wyłączony z archiwów parafialnych zbiór ksiąg metrykalnych, 3. Archiwum Związku Polskich Kawalerów Maltańskich, 4. materiały do dziejów archidiecezji, 5. nuty, grafikę i fotografie, 6. spuścizny osób prywatnych, 7. Miscellanea (księgi i akta pochodzące z instytucji niekościelnych lub kościelnych, nie mieszczące się w innych działach, jak również ze zbiorów prywatnych, zachowanych tylko częściowo), 8. Elenchy i roczniki archidiecezji poznańskiej⁴⁸.

W Archiwum Archidiecezjalnym w Przemyślu tego typu archiwalia i zbiory, przemieszane z drukami źródłowymi, zostały umieszczone w 3 działach: – w Registraturze, gdzie utworzono specjalną serię „Teki większe” (zawiera plany restauracji kilku kościołów), – w Extraktach metrykalnych (cały dział zawiera wyłącznie duplikaty metryk parafialnych od 1826 r.) oraz – w dziale „Druki i zbiory poboczne”. Ten ostatni dział złożony jest z 6 serii: 1. Druki urzędowe kurii przemyskiej (Directoria Officii Divini – czyli kalendarze liturgiczne od 1795 r., Schematyzmy diecezji przemyskiej [Elenchy] od 1805 r., Kurendy – czyli okólniki i listy pasterskie biskupów od 1711 r., Kronika Diecezji Przemyskiej – miesięcznik urzędowy wydawany od 1901 r., Synody diecezji przemyskiej – od XVII w., 2. Druki urzędowe obce (kościelne z innych diecezji – synody, schematyzmy i listy pasterskie, rządowe austriackie), 3. Pieczęcie władz diecezjalnych (starsze w odlewach, nowsze oryginalne), 4. Fotografie (dokumenty diecezjalne przechowywane w obcych zbiorach, Relacje biskupów do Rzymu „de statu dioecesis”, synody diecezjalne, portrety biskupów),

⁴⁷ Spuścizny (kolekcje) prywatne – mogą mieć charakter jednorodny lub też są zbiorem przypadkowych lub różnorodnych dokumentów.

⁴⁸ Por. Banaszak, Lenort, dz. cyt., s. 466-487.

5. Biblioteka archiwalna (wydawnictwa źródłowe do dziejów diecezji, Galicji i Kościoła w Polsce, herbarze, encyklopedie, bibliografie itp.), 6. Mikrofilmy⁴⁹.

Dział Archiwum przemyskiego „Druki i zbiory poboczne” nie stanowił w założeniu czegoś zamkniętego. Stąd po II wojnie włączono do niego m.in. spuścizny po księżach (wspomnienia i pamiętniki, rękopisy prac naukowych, rękopisy kazań, dokumenty osobiste), Akta synodu diecezjalnego z 1955 r. (projekty uchwał, korespondencja, spisy uczestników, akta urzędowe, teksty ostateczne, teksty zatwierdzone przez Stolicę Apostolską itp.). Tu też dołączono pokaźną kolekcję Zygmunta Felczyńskiego, która zawiera ciekawe „Przemysłana”: wycinki prasowe, zbiory pism ulotnych, afisze, zaproszenia, a także opracowania historyczne twórcy kolekcji.

ZAKOŃCZENIE

Nasze dotychczasowe wywody pozwalają skonstatować, że struktura zasobu archiwów diecezjalnych w okresie nowożytnym jest ogromnie bogata i złożona. Na nowożytny ich zasób składają się bowiem archiwa zarówno centralnych i terenowych urzędów diecezjalnych, jak i licznych instytucji i organizacji religijnych, które działały w ostatnich dwóch stuleciach w poszczególnych diecezjach. Urzędy, instytucje czy organizacje przechodziły w tym okresie głębokie nieraz przemiany ustrojowe, zmieniały się warunki zewnętrzne ich działania, zmieniał się też zakres ich kompetencji. Ponadto pomiędzy tymi podmiotami działającymi w różnych diecezjach, a zwłaszcza zaborach, czy też w różnych warunkach, istniały pewne, czasem nawet poważniejsze odrębności. Są one widoczne także w zawartości wytworzonych przez nie archiwów⁵⁰.

Zasób archiwów diecezjalnych nieustannie narasta⁵¹. Również struktura tego zasobu ulega ciągłej przemianie. Dokonuje się to na skutek stałego do-

⁴⁹ Taki układ i podział zespołu ustalił jeszcze w latach trzydziestych obecnego stulecia ówczesny dyrektor Archiwum przemyskiego ks. dr J. Kwolek.

⁵⁰ Najwięcej informacji o faktycznych zasobach i układzie akt w zespołach poszczególnych archiwów diecezjalnych podają inwentarze i informatory. Aktualny wykaz tego typu pomocy dla 30 polskich archiwów diecezjalnych i kapitulnych podaje M. Dębowska w cytowanym już artykule: *Informator o archiwach Kościoła katolickiego w Polsce*, s. 365-431.

⁵¹ W tej sytuacji coraz bardziej skomplikowanym staje się dostęp do poszukiwanych informacji. Coraz też trudniejszą sprawą staje się zapanowanie nad rozrastającym się zasobem archiwalnym a także jego porządkowanie, przy wykorzystaniu jedynie tradycyjnych metod. Stąd też korzystając z dotychczasowych doświadczeń przy porządkowaniu i udostępnianiu zasobu archiwalnego szukać trzeba nowych możliwości, jakie dają zdobycze techniki ostatniego czasu. Postulatem obecnej chwili staje się wykorzystanie techniki komputerowej zarówno przy porządkowaniu jak i udostępnianiu zasobu archiwów. Projektowana a także już realizowana komputeryzacja archiwów diecezjalnych powinna uwzględnić m.in. strukturę gromadzonego przez nie zasobu, co umożliwi łatwiejsze dotarcie do wszystkich poszukiwanych materiałów archiwalnych.

plywu nowych akt z centralnych urzędów i instytucji diecezjalnych, a także koncentracji archiwów różnorodnych organizacji religijnych, działających na terenie poszczególnych diecezji. Nie wolno zapominać, że i w obecnych czasach powstają nowe urzędy, instytucje czy organizacje kościelne, których archiwa prędzej czy później trafią do archiwów centralnych i wzbogacą ich zasób. Wynika stąd optymistyczny wniosek, że archiwistom również i w przyszłości nie zabraknie pracy przy porządkowaniu nabytków. Aby zaś ich wysiłek był owocny i nie poszedł na marne, musi być poparty doświadczeniem i solidną wiedzą fachową, których nie zastąpią nawet najbardziej sprawne komputery i oprogramowania.